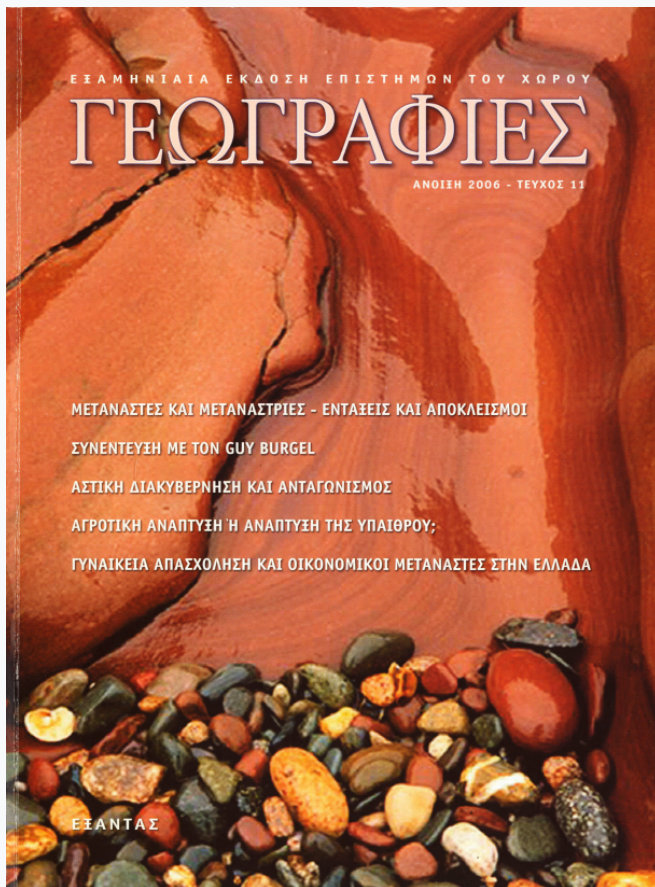

Γεωγραφίες

Αρ. 11 (2006)

Γεωγραφίες, Τεύχος 11, 2006

ΓΕΩΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΕΣ

-

Γ Ε Ω - Ε Π Ι Κ Α Ι Ρ Ο Τ Η Τ Ε Σ

ΑΠΟ ΤΑ ΠΕΡΙΧΩΡΑ ΤΟΥ ΠΑΡΙΣΙΟΥ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ: ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΡΙΕΣ ΕΝΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΙ

Ο Νοέμβριος του 2004 λειτούργησε για τη Γαλλία και όλη την Ευρώπη ως ένα δυσάρεστο ξύπνημα. Οι βίαιες εξεγέρσεις των νέων στις γαλλικές πόλεις, δεύτερης και τρίτης γενιάς μεταναστών κυρίως από τις χώρες του Μαγκρέμπ, ήρθαν να θυμίσουν ότι τα πρότυπα κοινωνικής ένταξης που δομήθηκαν στη Γαλλία δεν αφορούσαν όλους και όλες. Η μετάβαση προς μια μεταφορντιστική κοινωνία δημιούργησε μεγάλες μάζες περιθωριοποιημένων πολιτών, η πλειοψηφία των οποίων ανήκουν στους οικονομικούς μετανάστες, με άμεσο αποτέλεσμα την ανάδυση του ρατσισμού και ακροδεξιών πολιτικών. Η γεωγραφική συγκέντρωση των συγκρούσεων στα περίχωρα των γαλλικών πόλεων αλλά και η διασπορά τους σε όλες σχεδόν τις πόλεις έθεσαν επιπλέον και θέματα οργάνωσης του χώρου. Η βία στις γαλλικές πόλεις απασχόλησε και τα ελληνικά μέσα ενημέρωσης, στα οποία διάχυτη ήταν άποψη ότι «αντά δεν συμβαίνουν στην Ελλάδα». Η Σ.Ε. των Γεωγραφικών ζήτησε από δύο συναδέλφισσες με μεγάλη γνώση του θέματος να σχολιάσουν τη γαλλική και την ελληνική περίπτωση.

ΓΙΑ ΤΙΣ «ΤΑΡΑΧΕΣ» ΤΟΥ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2005 ΣΤΑ ΠΕΡΙΧΩΡΑ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΑΣ¹

Μαρία Μαντουβάλου*

Στις 17 Οκτωβρίου 2005, στον οικισμό Clichy-sous-Bois, των περιχώρων του Παρισιού, οι Bouma Traore και Zyed Benna, 15 και 17 ετών, Γάλλοι με οικογένειες από πρώην αποικίες της Αφρικής, σκοτώνονται από ηλεκτροπληξία σε υποσταθμό ηλεκτρικού ρεύματος, όπου καταφεύγουν για να αποφύγουν τους αστυνομικούς που τους καταδιώκουν. Τους «καταδιώκουν» πραγματικά; Πολλά ανοιχτά ερωτήματα –όχι μόνο δικαστικού ενδιαφέροντος– με τα οποία ασχολούνται οι θεσμικοί αρμόδιοι και, φυσικά, οι δικοί τους.

Άλλοι «δικοί τους» όμως, νέοι αντίστοιχων ηλικιών, προοπτικών ζωής και, κυρίως, εμπειριών, ξεσηκώνονται. Αμήχανη η πρώτη αντίδραση του υπουργού

1. Ως «ταραχές» αποδίδουμε τον όρο «émeutes», που κυριάρχησε στο γαλλικό τύπο, ο οποίος απέφυγε όρους που παραπέμπουν στην έννοια της εξέγερσης. Προτείνουμε το «περίχωρα» ως απόδοση του όρου «banlieues», προτιμότερη του «προάστια», που επικράτησε στον ελληνικό τύπο.

* Καθηγήτρια, Τομέας Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, ΑΠΘ.

2. Προτείνουμε αυτή την απόδοση του όρου *sensible*, που παραπέμπει στην ουσία του χαρακτηρισμού, χωρίς την, αναγκαία βέβαια για τη γλώσσα της διοίκησης, προσπάθεια ευφημισμού.

3. *Le Monde*, 2/12/05, «Le bilan chiffré de la crise des banlieues».

4. *Le Monde*, 31/12/05, «Au Neuhof, fragilité et espoirs d'une cité précaire».

Εσωτερικών Sarkozy, με τον ιστορικό πια χαρακτηρισμό των ταραξιών «*racaille*» (καθάρματα). Οι ταραχές εντείνονται όχι μόνο στην περιοχή των δύο νέων και στις κοντινές της, αλλά λίγο-πολύ σε 300 από τις 752 περιοχές σ' όλη τη Γαλλία, που στη γλώσσα της διοίκησης και τη σχετική νομοθεσία ονομάζονται «Ευάλωτες Αστικές Ζώνες» (*Zones Urbaines Sensibles – ZUS*).² Οι πρωταγωνιστές τους, υποθέτουμε, είναι αυτοί που «ξέρουν» τι θα πει αστυνομική καταδίωξη για όχι πάντα σαφείς λόγους παραβίασης των νόμων, αλλά για υπερβολικά σαφείς λόγους χρώματος και ονόματος – δηλαδή καταγωγής. Πρόκειται γενικά για Γάλλους με οικογένειες από χώρες της Αφρικής, συχνά πρώην γαλλικές αποικίες. Όπως και οι περισσότεροι από τους κατοίκους των «Ευάλωτων Αστικών Ζωνών».

Τα τρέχοντα ρεπορτάζ, συνήθως ελάχιστα διαφωτιστικά, επικεντρώνονται στην καταμέτρηση των πυρπολημένων κατά τη διάρκεια της νύχτας αυτοκινήτων, ο αριθμός των οποίων παίρνει το ρόλο του «δείκτη» σχετικά με την αύξηση ή μείωση της έντασης των γεγονότων. Με βάση αυτό το δείκτη οι ταραχές διαρκούν σχεδόν τρεις εβδομάδες, ενώ επίσημοι απολογισμοί αναφέρουν την πυρπόληση 10.000 αυτοκινήτων, επιθέσεις και ζημιές σε 350 δημόσια και ιδιωτικά κτήρια και δύο ακόμη θανάτους.³ Η γαλλική κυβέρνηση, για να αντιμετωπίσει την κρίση, κηρύσσει στις 8 Νοεμβρίου 2005 σε «κατάσταση έκτακτης ανάγκης» τις περιοχές όπου σημειώνονται ταραχές (αναιρείται στις 6 Ιανουαρίου 2006).

Οι τρεις εβδομάδες του Νοεμβρίου κατά τις οποίες διαδραματίζονται αυτά τα γεγονότα δεν «συγκλόνισαν» βέβαια τον κόσμο, επικέντρωσαν όμως τα φώτα της μεγάλης δημοσιότητας από όλο τον πλανήτη και, κυρίως, ανησύχησαν τις δυτικές χώρες, οι οποίες είτε φοβήθηκαν την εξάπλωση της κοινωνικής έντασης σε αντίστοιχες ευάλωτες γειτονίες των πόλεών τους (π.χ. η Γερμανία, η Ολλανδία, η Αγγλία), είτε συνειδητοποίησαν ότι η μετανάστευση απαιτεί μακροχρόνιες πολιτικές σε μια προοπτική ανάπτυξης διαδικασιών ενσωμάτωσης και κοινωνικής συνοχής (Ελλάδα). Πολιτικοί φορείς, κόμματα και εξωκοινοβουλευτικές ομάδες, διανοούμενοι κ.ο.κ. βρέθηκαν σε μεγάλο βαθμό αμήχανοι μπροστά στην αποτίμηση των γεγονότων. Πώς απέκτησαν τέτοια ένταση και εξάπλωση; Και, κυρίως, ποιες είναι οι πολιτικές προοπτικές τους; Μπορούν να χαρακτηριστούν ως λαϊκές εξεγέρσεις; Κατάφεραν οι νέοι των περιχώρων να αναπτύξουν ένα βαθμό κοινωνικής συνείδησης που οδηγούσε σε πολιτικές στοχεύσεις; Πρόκειται για ομαδοποιήσεις που στηρίζονται στην προέλευση και την αναζήτηση ταυτότητας, εμπνεόμενες ίσως και από τον μαχόμενο ισλαμισμό; Ενισχύθηκαν από τις μαφίες που οργανώνουν την υπόγεια, συχνά εγκληματική, οικονομία που σχεδόν νομοτελειακά ανθεί στις περιοχές ανεργίας και φτώχειας; Ερωτηματικά σε πολλά επίπεδα, συναρτημένα άλλωστε με την κατανόηση και αποτίμηση των σύνθετων ιστορικών γεγονότων, που πάντα γίνονται και πεδίο ιδεολογικών πολώσεων και μικροπολιτικών πρακτικών.

Ταραχές σε πόλεις, με πυρπολήσεις αυτοκινήτων, επιθέσεις σε δημόσια κτήρια και κλεφτοπόλεμο με την αστυνομία, δεν είναι πρωτοφανείς. Στην ίδια τη Γαλλία, σποραδικά ή και «εθιμικά», π.χ. σε γιορτές, συμβαίνουν από τη δεκαετία του 1970.⁴ Το ίδιο ισχύει και για την Αγγλία, τη Γερμανία, τις ΗΠΑ, με μορφές, πρακτικές και δρώντα υποκείμενα που συναρτώνται με τη συγκυρία και την ιστορία των τόπων. Από τη δεκαετία όμως του 1990 διαπιστώνουμε ότι, σε ορισμένες κατευθύνσεις της συνεχώς αυξανόμενης σχετικής βιβλιογραφίας, εντάσσονται μέσα στο γενικό όρο «αστικές βιαιότητες» (*violences urbaines*). Όρο που περιλαμβάνει και, θα λέγαμε, συναρτεί μαζί με αυτές και διάφορες άλλες όψεις της αστικής ζωής, όπως «αντικοινωνική συμπεριφορά», παραβατικό-

τητα, έγκλημα και, ακόμη περισσότερο, τους πιο πρόσφατους φόβους και εμμονές που επικεντρώνονται στην «τρομοκρατία».

Η έμφαση που παίρνουν τα θέματα των «αστικών βιαιοτήτων» και, γενικότερα, της βίας –με ομολογητή την ανάπτυξη αίσθησης «ανασφάλειας» από μέρους των πολιτών– ξέρουμε ότι εντείνεται όλο και περισσότερο στο λόγο δημοσιογράφων και πολιτικών, υποστηρίζοντας έργα, εξοπλισμούς και την ένταση των υπηρεσιών αστυνόμευσης. Θεωρούμε μάλιστα ότι η έμφαση στα θέματα της βίας και στους εξοπλισμούς και τις υπηρεσίες που αναπτύσσονται για την «αντιμετώπισή της» (;) τείνει να αποτελέσει μέρος του κυρίαρχου λόγου και βασικό στοιχείο των παραγωγικών διαδικασιών του σημερινού κοινωνικού προτύπου. Δεν θα επεκταθούμε εδώ σ' αυτό το ζήτημα.⁵ Θέλουμε όμως να υπογραμμίσουμε ότι ο κυρίαρχος λόγος τείνει να ενσωματώσει, όπως αναφέρθηκε πριν, πληθώρα φαινομένων διαφορετικής αιτιολογίας, με διαφορετικά υποκείμενα κ.ο.κ., σε μια έννοια –«αστικές βιαιότητες»– που λειτουργεί ως ιδεολογικό υπόβαθρο για να στηρίξει επιλογές που συναρτώνται με την οικονομική και πολιτική κυριαρχία.

Υποστηρίζουμε ότι οι ταραχές του Νοεμβρίου στα περίχωρα των πόλεων της Γαλλίας φαίνεται να ανοίγουν ένα καινούργιο κεφάλαιο στην πολιτική συζήτηση για τον αστικό χώρο και το σημερινό κοινωνικό πρότυπο.

Κατ' αρχάς το ζήτημα αποσπάρθηκε από την ασαφή και ιδεολογικά προσανατολισμένη έννοια «αστικές βιαιότητες» και συναρτήθηκε με κρίσιμα σημερινά πολιτικά διακυβεύματα, όπως η μετανάστευση, η εργασία και η ανεργία, η κοινωνική πόλωση, οι διαδικασίες που ωθούν σε κοινωνικό αποκλεισμό κ.ο.κ. Διακυβεύματα δηλαδή που, ενώ έχουν επισημανθεί ως ιδιαίτερα κρίσιμα στην επιστημονική συζήτηση και αναδεικνύονται σε διάφορα γεγονότα μέσα από τις πολιτικές πρακτικές θιγομένων ομάδων, «παράλείπονται» από τον κυρίαρχο νεοφιλελεύθερο οικονομικό λόγο και απωθούνται στην τρέχουσα πολιτική συζήτηση.

Ένδειξη σ' αυτή την κατεύθυνση αποτελεί και το γεγονός ότι λόγος για διακυβεύματα αυτού του τύπου, εμφανίζεται πιο ρητά και σε φορείς ή διοργανώσεις όπως το Διεθνές Οικονομικό Forum του Davos και η Παγκόσμια Τράπεζα, που βρίσκονται στο επίκεντρο των αποφάσεων για τις γενικές ρυθμίσεις του σημερινού κοινωνικού προτύπου. Επικοινωνιακές πρακτικές; Προσπάθειες επανάκτησης φαινομένων που οδηγούν σε ρήξη, αναγκαίες για τη διατήρηση και προώθηση του καπιταλιστικού συστήματος, που βρίσκει τρόπους να τροφοδοτείται από τις αντιφάσεις του; Αναμφισβήτητα! Συγχρόνως όμως τέτοιες διαδικασίες μπορεί να μεταβάλουν τους όρους των αντιφάσεων αυτών και να διευρύνουν τις δυνατότητες δράσης. Από την άποψη αυτήν, τα γεγονότα στη Γαλλία, που αναδεικνύουν τη δυσπραγία των ευάλωτων περιοχών σε ιδιαίτερα κρίσιμο πρόβλημα και παράγωγο των σημερινών νεοφιλελεύθερων επιλογών, είναι πιθανό να διεκδικήσουν μια θέση στην ιστορία του πολιτικού γίγνεσθαι ως προάγγελοι ανακατατάξεων που μπορεί να αποδειχθούν σημαντικές.

Ποια είναι όμως τα κίνητρα της εμπλοκής των νέων; Οι εκτιμήσεις συμπίπτουν στο ότι τα γεγονότα δεν μπορούν να αποδοθούν σε πολιτικό σχεδιασμό όσων συμμετείχαν ή και πρωταγωνίστησαν. Δεν μπορούν όμως να αποδοθούν και σε συσπείρωσή τους σε εθνικές κοινότητες, αφού σε αυτά συναντώνται νέοι διαφορετικής καταγωγής και θρησκείας, ενώ οι ισλαμικές οργανώσεις και θρησκευτικοί ηγέτες προσπαθούν να ασκήσουν την επίδρασή τους στην κατεύθυνση της ειρήνευσης. Η υπόθεση της δράσης μαφιών, που προβλήθηκε από τον

5. Για το ζήτημα αυτό, βλ. Μαρία Μαντουβάλου, *Βία και πόλη*, εισήγηση στο Επιστημονικό Συμπόσιο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας «Σύγχρονοι μηχανισμοί βίας και καταπίεσης», 15-17 Απριλίου 2005 (πρακτικά υπό έκδοση), και Κωστής Χατζημυχάλης, «Η στρατιωτικοποίηση του αστικού χώρου», *Κυριακάτικη Αυγή*, 12/1/2003.

τύπο, και μάλιστα και στην Ελλάδα, επίσης δεν επαληθεύεται, στο βαθμό που οι νέοι που συλλαμβάνονται έχουν, στην πλειονότητά τους, λευκό ποινικό μητρώο.

Τελικά όλες οι ενδείξεις συγκλίνουν στο ότι το κίνητρο των ταραχών ήταν η οργή. Η ταυτοποίηση με τους δύο νέους που έχασαν τη ζωή τους σε ένα από τα συνηθισμένα κληρονομικά με την αστυνομία «για το τίποτα» μπορεί να είναι άμεση και πολύ φορτισμένη συναισθηματικά για άτομα με την ίδια ιστορία, την ίδια αίσθηση κοινωνικής και εθνοτικής διάκρισης, τα ίδια βιώματα αποκλεισμού από την αστική ζωή που κυλάει πλάι τους, τους προκαλεί – και συγχρόνως αποδεικνύεται απρόσιτη. Μέσα από αυτή την οπτική πολλοί μάλιστα υποστηρίζουν ότι τα γεγονότα του Νοεμβρίου αναδεικνύουν, κατά μία έννοια, την επιτυχία του γαλλικού προτύπου ενσωμάτωσης των μεταναστών, αφού αυτοί οι νέοι, συνήθως από γονείς για πρώτη ή δεύτερη γενιά στη Γαλλία, κατά τη διαδικασία κοινωνικοποίησης και αναζήτησης ταυτότητας δεν καταφεύγουν στην αναδίπλωση σε μια εθνικά ή θρησκευτικά προσδιορισμένη κοινότητα. Αντίθετα, οι κώδικες και οι πρακτικές τους ακολουθούν πρότυπα της κοινωνίας που τους δέχτηκε μεν, αλλά τους αποκλείει από όσα τους υπόσχεται και έχει τυπικά επιφορτιστεί να τους προσφέρει. Αντίδραση δηλαδή στον κοινωνικό αποκλεισμό φαίνεται να είναι η πιο πρόσφορη ερμηνεία για τα κίνητρα της εμπλοκής των νέων. Και διεκδίκηση αξιοπρέπειας και πιο ισότιμης συμμετοχής στα δημόσια αγαθά, όπως άλλωστε ευαγγελίζεται το θεμελιακό τρίπτυχο της γαλλικής δημοκρατίας.⁶

Αποτελεί η οργάνωση της πόλης μια κρίσιμη συνιστώσα των γεγονότων του Νοεμβρίου; Ερώτημα σημαντικό για την προβληματική των *Γεωγραφιών*, και όχι μόνο!

Είναι δεδομένο ότι πεδίο των ταραχών ήταν τα *περίχωρα* των πόλεων και μάλιστα οι ευάλωτες γειτονίες, που βρίσκονται όλες εκεί, ενώ στις κεντρικές περιοχές η ζωή ακολουθούσε κανονικά –ή σχεδόν– τους ρυθμούς της. Το γεγονός αυτό αναδεικνύει κατ' αρχάς πολύ χαρακτηριστικά την αποκρουστικότητα της κοινωνικής πόλωσης στη δομή του αστικού χώρου. Ξαναφέρει δε στο προσκήνιο τη συζήτηση για την αλληλεπίδραση δομής του αστικού χώρου και κοινωνικών σχέσεων, συζήτηση στην οποία το γαλλικό παράδειγμα είχε από τα μέσα του 20ού αιώνα μια προνομιακή θέση.

Υπενθυμίζουμε ότι οι «Ευάλωτες Αστικές Ζώνες» αποτελούν, σε γενικές γραμμές, προϊόντα της οικιστικής πολιτικής των «Μεγάλων Συγκροτημάτων» κατοικίας (Grands Ensembles), που κυριάρχησε στη Γαλλία και χαρακτήρισε την περίοδο μέχρι τη δεκαετία του 1980. Στη γαλλική βιβλιογραφία η περίοδος αυτή έχει καταγραφεί ως «τα τριάντα ένδοξα χρόνια» (les trente glorieuses) λόγω των υψηλών ρυθμών ανάπτυξης που πραγματοποιήθηκαν και των πολιτικών του κοινωνικού κράτους που απέβλεπαν στην οικονομική ανάπτυξη μέσα από διαδικασίες κοινωνικής ένταξης και συνοχής. Κατά τρόπο όμως πολύ χαρακτηριστικό των τρεχουσών αντιφάσεων, τα οικιστικά συγκροτήματα των «τριάντα ένδοξων χρόνων» που υλοποιήθηκαν στην προοπτική της κοινωνικής ενσωμάτωσης έγιναν, από τη δεκαετία του 1980, αντικείμενο εντονότατης κριτικής για τα αποτελέσματά τους σε σχέση ακριβώς με την κοινωνική συνοχή. Πολλοί δηλαδή υποστήριξαν ότι η δομή του χώρου που προέκυψε διαχώρισε τους κατοίκους των συγκροτημάτων αυτών από το δυναμικό αστικό γίγνεσθαι και συνέβαλε στη διεύρυνση της πόλωσης των κοινωνικών ομάδων και σε μια αυξανόμενη «κοινωνική ρωγμή».⁷

Αναμφισβήτητα, η δομή των πόλεων, με το μωσαϊκό των χρήσεων και των περιοχών διακριτής κοινωνικής αξιολόγησης που τις χαρακτηρίζουν και συναρ-

6. Επισημαίνουμε από την επίκαιρη αρθρογραφία τα Ulrich Beck, «Banlieues: la dignité blessée des insurgés», *Le Monde*, 18/11/05, και «Les cris du ghetto», *Le Monde*, 11/11/05.

7. Από την πλούσια σχετική αρθρογραφία κατά την περίοδο των γεγονότων επισημαίνουμε τα «Pourquoi un tel fiasco de la politique de la ville?», *Le Monde*, 11/11/05, «Du paradis au ghetto: l'histoire de la Rose des Vents», *Le Monde*, 18/11/05, «L'utopie manquée des cités-dortoirs», *Le Monde*, 6/12/05.

τώνται με τις τιμές γης, κατοικίας, υπηρεσιών κ.ο.κ., καθορίζει και τις δυνατότητες εγκατάστασης που προσφέρονται στις διάφορες κοινωνικές ομάδες. Άρα και ο βαθμός ανάμιξης των κατοίκων διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων είναι, κατά προσέγγιση, ανάλογος με το βαθμό ανάμιξης περιοχών που διαφοροποιούνται σε σχέση με τα χαρακτηριστικά αυτά.

Φαίνεται λοιπόν ότι πραγματικά στη Γαλλία η δομή του χώρου που προέκυψε με την εγκατάσταση «μεγάλων συγκροτημάτων» κατοικίας στη φθηνή γη των περιφερειών των πόλεων, χωρίς λειτουργική και μορφολογική συνέχεια με τον προϋφιστάμενο ιστό, αποτέλεσε και το υπόβαθρο για το διαχωρισμό των κατοίκων τους, παρότι στη σχετική νομοθεσία προβλέπονταν μέτρα και τρόποι διαχείρισης για να επιτευχθεί μικτή κοινωνικά κατοίκηση. Στη διαδικασία του κοινωνικού διαχωρισμού των κατοίκων συνέβαλαν πολιτικές που αφορούσαν σε διάφορους άλλους τομείς, όπως η παραγωγή, δημοσιονομικά μέτρα για τις επιχειρήσεις, η εκπαίδευση, οι αστικές αναπλάσεις, αλλά και οι διαδικασίες με τις οποίες οι δημόσιοι φορείς για την κατοικία (κυρίως οι οργανισμοί HLM – Habitation à Loyer Modéré) προχώρησαν από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 στην πώληση των συγκροτημάτων αυτών. Συχνά χωρίς δυνατότητα –ή θέληση– κατανόησης του ευρύτερου ορίζοντα, επιμέρους μέτρα και συγκυριακές αποφάσεις όλο και περισσότερο ωθούσαν τα δυναμικά νοικοκυριά να εγκαταλείπουν τα πιο δυσμενή και υποβαθμισμένα συγκροτήματα. Έτσι, με το πέρασμα του χρόνου, αυτά έγιναν γκέτο για τα πιο ευάλωτα νοικοκυριά, που παρότι ενώ τα διαμερίσματα που άδειαζαν προσφέρονταν για την εγκατάσταση νέων νοικοκυριών με αντίστοιχα προβλήματα, μέσα σε ένα φαύλο κύκλο προς την υποβάθμιση. Στη σημερινή δε συγκυρία, όπου βασικοί τομείς κοινωνικοποίησης και συνοχής, όπως π.χ. η εργασία ή το σχολείο, δεν έχουν πια τον ίδιο ρόλο, ο φαύλος κύκλος του διαχωρισμού θα συνεχίσει να εντείνεται εάν δεν θεσπιστούν πολύ ενεργητικά μέτρα προς την αντίθετη κατεύθυνση.

Η αποβιομηχάνιση π.χ., η «ελαστικοποίηση» των όρων δουλειάς, η απαξίωση των θέσεων χαμηλής ειδίκευσης κ.ο.κ. κάνουν πιο δυσπρόσιτη την αγορά εργασίας στους κατοίκους των ευάλωτων γειτονιών. Το σχολείο στις γειτονιές αυτές δυσλειτουργεί, όπως δείχνει η σχολική βία και δυσπραγία των συγκροτημάτων που επισημαίνεται πια ως σοβαρό πρόβλημα.⁸ Οι νέοι, ή τουλάχιστον η πλειοψηφία τους, δύσκολα βρίσκουν άλλη διέξοδο εκτός του «να κρατούν τους τοίχους».⁹

Αναμφισβήτητο το γαλλικό κράτος έχει εφαρμόσει πολιτικές για τις περιοχές αυτές, και μάλιστα χωρίς να θέσει σε αχρηστία «το αριστερό του χέρι».¹⁰ Ήδη από το 1990 έχει ιδρυθεί το Υπουργείο της Πόλης, υπάρχει στην παρούσα κυβέρνηση υπουργός για την Προώθηση της Ισότητας Ευκαιριών, θεσπίζονται κατά καιρούς διάφορα μέτρα για την τοπική αστυνομία (police de proximité), την οργάνωση της τοπικής ζωής με κοινωνικούς λειτουργούς, συλλόγους και οργανώσεις κ.ο.κ. Όμως οι συγκυριακές αποφάσεις χωρίς ευρύτερο ορίζοντα και οι μικροπολιτικές πρακτικές απένειμαν σε αυτές τις πολιτικές τον παραστατικό χαρακτηρισμό «mille feuille».¹¹

Η αποκρυστάλλωση, επομένως, της σημερινής κοινωνικής πώλωσης στη δομή του αστικού χώρου, που τόσο εμβληματικά εκφράστηκε κατά τα γεγονότα του Νοεμβρίου, αποτελεί συνισταμένη αποφάσεων και δράσεων σε πολλά επίπεδα και με ιστορικό βάθος. Και αυτή η διαπίστωση, που αναδεικνύει τη μακρά διάρκεια που έχουν οι διεργασίες στην πόλη και οι επιπτώσεις των αστικών πολιτικών, αποτελεί μια πρώτη απάντηση στη δύσβατη θεωρητικά συζήτηση για

8. Βλ. χαρακτηριστικά «Portrait des jeunes français issus de l'émigration», *Le Monde*, 15/11/05 – économie' Jean-Paul Fitoussi, «Les banlieues loin de l'emploi», *Le Monde*, 30/12/05· «Il est grand temps de charger l'école», *Le Monde*, 22/12/05· «La solitude des enseignants face aux violences des élèves», *Le Monde*, 15-16/1/06.

9. Έκφραση που χρησιμοποιείται από τους νέους στις ευάλωτες περιοχές.

10. Διατύπωση που έχει εισαγάγει ο Pierre Bourdieu.

11. Διατύπωση του Συμβούλου της Επιχειρήσεως Jean-Marie Delarue σε έκθεσή του 1991. Αναφέρεται στο «Pourquoi un tel fiasco de la politique de la ville?», ό.π.

την αλληλεπίδραση δόμης χώρου και κοινωνικών σχέσεων. Επιβεβαιώνει δε την εκτίμηση που διατυπώσαμε πριν, ότι οι ταραχές του Νοεμβρίου στα περίχωρα των πόλεων της Γαλλίας φαίνεται να ανοίγουν –και πρέπει να ανοίξουν– ένα καινούργιο κεφάλαιο στην πολιτική συζήτηση για τις πόλεις και το σημερινό κοινωνικό πρότυπο.

ΜΕΤΑΝΑΣΤΡΙΕΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ: ΕΠΙΒΙΩΣΗ ΣΤΑ «ΚΕΝΑ» ΚΑΙ «ΕΙΣΟΔΟΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ»

Ντίνα Βαϊού*

Τα βίαια επεισόδια στα προάστια του Παρισιού και άλλων γαλλικών πόλεων τον περασμένο Νοέμβριο (2005) κρατήθηκαν για αρκετό διάστημα στην ελληνική επικαιρότητα, μέσα από τις καθημερινές αναφορές στα ηλεκτρονικά και έντυπα δελτία ειδήσεων, αλλά και με μια εκτεταμένη σειρά άρθρων και συνεντεύξεων σε διάφορες εφημερίδες. Ο καθημερινός βομβαρδισμός μας από την τηλεόραση με καιόμενα αυτοκίνητα και κτήρια και με οδομαχίες απελπισμένων νέων με την αστυνομία δημιούργησε μια διάχυτη ανησυχία για την κατάσταση και τις τύχες των «δικών» μας μεταναστών, που εν μέρει τουλάχιστον αποτυπώθηκε και στη σχετική αρθρογραφία. Η ανησυχία όμως γρήγορα καθησυχάστηκε, καθώς οι εικόνες της παρισινής περιφέρειας έφυγαν από το προσκήνιο της επικαιρότητας, αλλά και με τη σκέψη ότι εδώ τους μετανάστες δεν τους τοποθετήσαμε στα γκέτο των προαστίων. Πέρα από το «χωρικό ντετερμινισμό» ενός τέτοιου εφησυχασμού και τις απλοποιήσεις που εμπεριέχει ως προς σημαντικές πλευρές του θέματος, αξίζει να μας απασχολήσουν οι διαφορετικές πρακτικές εγκατάστασης των μεταναστών στην Αθήνα, στη μικρή μας πόλη.

Μια προκαταρκτική διευκρίνιση είναι αναγκαία εδώ για την, κατά πολλούς αδόκιμη για την οικονομία της γλώσσας, χρήση και των δύο φύλων (μετανάστριες και μετανάστες) στο κείμενο αυτό. Κατ' αρχάς (για την «οικονομία της γλώσσας»;) ο καταϊγισμός εικόνων και πληροφόρησης από τα παρισινά προάστια δεν αφιέρωσε ούτε μία αράδα σε μια άλλη όψη των εμπρησμών: τους εμπρησμούς (μουσουλμάνων) γυναικών, οι οποίες για τον οποιοδήποτε ασήμαντο λόγο ενόχλησαν κάποιον άντρα στον περίγυρό τους. Αλλά και, πιο κοντά στα καθ' ημάς, ένα «σχέδιο μετανάστευσης» εμπλέκει με πολύ διαφορετικούς τρόπους άντρες και γυναίκες στον τόπο προέλευσης, στη διαδρομή, στον τόπο προορισμού, στη διαδικασία κοινωνικής ένταξης. Τρόπους που η οικονομία της γλώσσας και άλλα ανάλογα «θεικά κόλπα», για να δανειστώ μια πασίγνωστη έκφραση της D. Haraway, επιμελώς αποκρύπτουν.

Η βιβλιογραφία για τη γεωγραφική κατανομή, τους τρόπους και τις συνέπειες της εγκατάστασης μεταναστριών και μεταναστών στην Αθήνα και σε άλλες πόλεις του ευρωπαϊκού Νότου είναι σχετικά περιορισμένη και τονίζει κυρίως το διαχωρισμό από τους ντόπιους και τη χωρική περιθωριοποίησή τους, αντλώντας επιχειρήματα από ανάλογες επεξεργασίες για βορειοευρωπαϊκές πό-

* Καθηγήτρια Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, ΕΜΠ, e-mail: divaiou@central.ntua.

την αλληλεπίδραση δόμης χώρου και κοινωνικών σχέσεων. Επιβεβαιώνει δε την εκτίμηση που διατυπώσαμε πριν, ότι οι ταραχές του Νοεμβρίου στα περικόρια των πόλεων της Γαλλίας φαίνεται να ανοίγουν –και πρέπει να ανοίξουν– ένα καινούργιο κεφάλαιο στην πολιτική συζήτηση για τις πόλεις και το σημερινό κοινωνικό πρότυπο.

ΜΕΤΑΝΑΣΤΡΙΕΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ: ΕΠΙΒΙΩΣΗ ΣΤΑ «ΚΕΝΑ» ΚΑΙ «ΕΙΣΟΔΟΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ»

Ντίνα Βαϊού*

Τα βίαια επεισόδια στα προάστια του Παρισιού και άλλων γαλλικών πόλεων τον περασμένο Νοέμβριο (2005) κρατήθηκαν για αρκετό διάστημα στην ελληνική επικαιρότητα, μέσα από τις καθημερινές αναφορές στα ηλεκτρονικά και έντυπα δελτία ειδήσεων, αλλά και με μια εκτεταμένη σειρά άρθρων και συνεντεύξεων σε διάφορες εφημερίδες. Ο καθημερινός βομβαρδισμός μας από την τηλεόραση με καιόμενα αυτοκίνητα και κτήρια και με οδομαχίες απελπισμένων νέων με την αστυνομία δημιούργησε μια διάχυτη ανησυχία για την κατάσταση και τις τύχες των «δικών» μας μεταναστών, που εν μέρει τουλάχιστον αποτυπώθηκε και στη σχετική αρθρογραφία. Η ανησυχία όμως γρήγορα καθησυχάστηκε, καθώς οι εικόνες της παρισινής περιφέρειας έφυγαν από το προσκήνιο της επικαιρότητας, αλλά και με τη σκέψη ότι εδώ τους μετανάστες δεν τους τοποθετήσαμε στα γκέτο των προαστίων. Πέρα από το «χωρικό ντετερμινισμό» ενός τέτοιου εφησυχασμού και τις απλοποιήσεις που εμπεριέχει ως προς σημαντικές πλευρές του θέματος, αξίζει να μας απασχολήσουν οι διαφορετικές πρακτικές εγκατάστασης των μεταναστών στην Αθήνα, στη μικρή μας πόλη.

Μια προκαταρκτική διευκρίνιση είναι αναγκαία εδώ για την, κατά πολλούς αδόκιμη για την οικονομία της γλώσσας, χρήση και των δύο φύλων (μετανάστριες και μετανάστες) στο κείμενο αυτό. Κατ' αρχάς (για την «οικονομία της γλώσσας»;) ο καταϊγισμός εικόνων και πληροφόρησης από τα παρισινά προάστια δεν αφιέρωσε ούτε μία αράδα σε μια άλλη όψη των εμπρησμών: τους εμπρησμούς (μουσουλμάνων) γυναικών, οι οποίες για τον οποιοδήποτε ασήμαντο λόγο ενόχλησαν κάποιον άντρα στον περίγυρό τους. Αλλά και, πιο κοντά στα καθ' ημάς, ένα «σχέδιο μετανάστευσης» εμπλέκει με πολύ διαφορετικούς τρόπους άντρες και γυναίκες στον τόπο προέλευσης, στη διαδρομή, στον τόπο προορισμού, στη διαδικασία κοινωνικής ένταξης. Τρόπους που η οικονομία της γλώσσας και άλλα ανάλογα «θεϊκά κόλπα», για να δανειστώ μια πασίγνωστη έκφραση της D. Haraway, επιμελώς αποκρύπτουν.

Η βιβλιογραφία για τη γεωγραφική κατανομή, τους τρόπους και τις συνέπειες της εγκατάστασης μεταναστριών και μεταναστών στην Αθήνα και σε άλλες πόλεις του ευρωπαϊκού Νότου είναι σχετικά περιορισμένη και τονίζει κυρίως το διαχωρισμό από τους ντόπιους και τη χωρική περιθωριοποίησή τους, αντλώντας επιχειρήματα από ανάλογες επεξεργασίες για βορειοευρωπαϊκές πό-

* Καθηγήτρια Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, ΕΜΠ, e-mail: divaiou@central.ntua.

λεις. Η μεταφορά των μοντέλων είναι συζητήσιμη καθεαυτή, αφού τα πρότυπα εγκατάστασης εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τις συγκεκριμένες ιστορίες αστικής ανάπτυξης και τους τρόπους διοίκησης των πόλεων και των αντίστοιχων χωρών. Ανεξάρτητα όμως από αυτή τη γενική παρατήρηση, στην Αθήνα δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται μια απλή γεωγραφία διαχωρισμού κέντρου-αστικών περιφερειών, αλλά ούτε και η ταύτιση της γεωγραφικής περιφέρειας της πόλης με κοινωνικές «περιφέρειες», όπως τις περιγράφει ο H. Lefebvre, μεταξύ των οποίων βρίσκονται και πολλές ομάδες μεταναστών.

Τα «κενά» και οι «περιφέρειες» της πόλης

Η ανάπτυξη του αστικού χώρου στην Αθήνα (και στην Ελλάδα) έχει ακολουθήσει, όπως είναι γνωστό, διαφορετικές τροχιές από τις πόλεις του ευρωπαϊκού Βορρά. Τροχιές που χαρακτηρίζονται από τη γενικευμένη (μικρο)ιδιοκτησία ακινήτων, τη διάχυση της οικονομικής δραστηριότητας σε μικρές έως πολύ μικρές επιχειρήσεις και τη μεγάλη διάδοση των άτυπων δραστηριοτήτων. Τα πιο πάνω χαρακτηριστικά συνδέονται με ένα σύνολο μηχανισμών ελέγχου και ρύθμισης από το κράτος, όπου η ανοχή συνδυάζεται με συγκυριακές προσπάθειες ελέγχου, αφήνοντας πολλά «κενά», στα οποία οι άτυπες πρακτικές και διευθετήσεις αναδεικνύονται σε δομικό στοιχείο της ζωής στην πόλη και σε κύριο μηχανισμό κοινωνικής ένταξης. Οι πρόσφατες νεοφιλελεύθερες μεταλλαγές, σε παγκόσμιο, ευρωπαϊκό και τοπικό επίπεδο, θέτουν σε κίνδυνο τέτοιες διευθετήσεις και μηχανισμούς, χωρίς να διαμορφώνουν, τουλάχιστον στην Αθήνα, άλλους – με απρόβλεπτες για την ώρα συνέπειες. Η «προσθετική ανάπτυξη» (αυθαίρετη δόμηση, διαδοχικές εντάξεις στο σχέδιο πόλης, εκμετάλλευση του αστικού πλέον ακινήτου μέσω της αντιπαροχής) που κυριαρχεί, ιδίως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οδηγεί σε γενικευμένη πρόσβαση στη μικροϊδιοκτησία, αλλά και σε γειτονίες με φτωχό κοινωνικό εξοπλισμό και έλλειψη υποδομών. Ταυτόχρονα όμως έχει συμβάλει στην ομαλή ένταξη κυμάτων νέων κατοίκων στη ζωή της πόλης και σε ένα είδος κοινωνικής ομοιογένειας στον ιστό της πόλης.

Τα «κενά» αυτού του αστικού χώρου, όπου δεν έχουν εγγραφεί έντονες κοινωνικές διαίρεσεις και συγκρούσεις, αποτέλεσαν το χώρο υποδοχής των μετά το 1989 μεταναστευτικών ρευμάτων. Στη μικρή μας πόλη, οι μετανάστριες και οι μετανάστες δεν (φαίνεται να) εγκαταστάθηκαν σε ιδιαίτερες ή απομονωμένες περιοχές στην περιφέρεια. Η πλειοψηφία όσων έφτασαν στην Αττική κατοικεί σε περιοχές με σύνθετη κοινωνική σύνθεση, στο κέντρο και την άμεση περίμετρό του. Χώροι σε αχρησία, εγκαταλελειμμένοι ή κενοί, επανενοούνται στην αστική ζωή μέσω της εγκατάστασης μεταναστριών και μεταναστών και διαμορφώνουν νέες αστικές πραγματικότητες. Τα υπόγεια των πολυκατοικιών σε πολλές κεντρικές γειτονίες της Αθήνας είναι το πιο γνωστό, αλλά όχι το μοναδικό, τέτοιο παράδειγμα. Αυτό που έχει όμως ιδιαίτερη σημασία, και ίσως αποτελεί το κατεξοχήν στοιχείο διαφοροποίησης από τα βορειοευρωπαϊκά πρότυπα, είναι ότι στις ίδιες πολυκατοικίες συνεχίζουν να κατοικούν ντόπιοι και ντόπιες. Οι πάνω όροφοι και τα ρετιρέ δεν εγκαταλείφθηκαν ολοκληρωτικά από τους κατοίκους τους, που μάλιστα ανήκουν σε πιο εύπορα κοινωνικά στρώματα, ενώ οι μεσαίοι όροφοι στεγάζουν από χρόνια γραφεία, μικρότερα νοικοκυριά, φοιτητές. Παρόλο που εντοπίζονται συγκεντρώσεις διαφορετικών μετα-

ναστευτικών ομάδων σε συγκεκριμένες γειτονίες, δεν μπορεί να μιλήσει κανείς για «γκέτο», αλλά μάλλον για μια διάχυση στον ιστό της πόλης. Οι περιοχές εγκατάστασης μεταναστριών/τών παρουσιάζουν ανάμιξη όχι μόνο χρήσεων και λειτουργιών, αλλά και κοινωνικών/εθνικών ομάδων, ακόμη και σε επίπεδο κτηρίου. Η «συγκατοίκηση» προφανώς δεν είναι χωρίς εντάσεις, αναγκάζει όμως σε μια εξοικείωση με το Άλλο και σε μια όσμωση που, ως τώρα τουλάχιστον, έχει συμβάλει στην αποφυγή «εκρηξέων».

Επιβίωση στο χώρο του άτυπου

Οι άτυπες δραστηριότητες και πρακτικές είναι ένα σημαντικό ιστορικό χαρακτηριστικό ανάπτυξης της Αθήνας (όπως και, γενικότερα, των νοτιοευρωπαϊκών οικονομιών και κοινωνιών), μέσω του οποίου μεγάλες κοινωνικές ομάδες έχουν βρει τρόπους ένταξης όχι μόνο στην αγορά εργασίας αλλά και σε ευρύτερους τομείς της κοινωνικής και οικονομικής ζωής, μεταξύ των οποίων η παροχή κατοικίας, η εκμετάλλευση περιουσίας, οι τρόποι φοροαποφυγής και παράκαμψης γραφειοκρατικών διαδικασιών, η εξασφάλιση υπηρεσιών φροντίδας για παιδιά, ασθενείς, άτομα ηλικιωμένα και με αναπηρίες. Εν ολίγοις, το άτυπο έχει κεντρική θέση στην ανάπτυξη μιας συγκεκριμένης «τεχνογνωσίας επιβίωσης», που νομιμοποίησε, μεταξύ άλλων, την περιορισμένη και μερικές φορές αμφιλεγόμενη ανάμιξη του κράτους, η οποία συνδέεται άμεσα και με τις περιορισμένες προσδοκίες των πολιτών από, ή και δυσπιστία προς, το κράτος. Στο πλαίσιο αυτό, οι άτυπες δραστηριότητες και πρακτικές δεν είναι σημάδι «υπανάπτυξης», δεν τοποθετούνται στο επίπεδο της «κοινωνικής ανομίας», αλλά μάλλον απολαμβάνουν ευρείας κοινωνικής αποδοχής και θα πρέπει να εξεταστούν ως παράμετρος έλξης, παρά ως αποτέλεσμα των νέων μεταναστευτικών ροών.

Η προσδοκία εύρεσης εργασίας στο χώρο του άτυπου επιβεβαιώθηκε για το μεγάλο αριθμό μεταναστριών και μεταναστών και λειτούργησε ως μια άμεση πηγή εισοδήματος και επιβίωσης στην αρχική φάση εγκατάστασης στην πόλη. Μάλιστα οι μετανάστριες, που κάλυψαν τους διευρυνόμενους, λόγω ανόδου των εισοδημάτων των ντόπιων, τομείς της οικιακής εργασίας, φροντίδας και διασκέδασης, έγιναν συχνά το κύριο (αν όχι το μόνο) πρόσωπο με σταθερό εισόδημα, πράγμα που οδήγησε σε επαναδιαπραγμάτευση των έμφυλων ρόλων και ταυτοτήτων, ακόμη και σε ανατροπές, σε πολλά μεταναστευτικά νοικοκυριά. Οι δυνατότητες άτυπων διευθετήσεων, από την άλλη πλευρά, αξιοποιήθηκαν από πολλές και πολλούς μετανάστριες/τες στην «πλοήγηση» μέσα από τους σκοπέλους της εγχώριας γραφειοκρατίας και των ρατσιστικών συμπεριφορών της διοίκησης (και όχι μόνο). Οι ανισότητες, η υπερεκμετάλλευση, τα «εμπόδια» που αντιμετωπίζουν και οι άμεσες ή έμμεσες διακρίσεις που υφίστανται ορισμένες μεταναστευτικές ομάδες περισσότερο από άλλες, υπογραμμίζονται από όλες τις έρευνες και μελέτες και αποτελούν την πιο γνωστή πλευρά της κατάστασης των μεταναστριών και μεταναστών στη μικρή μας πόλη. Λιγότερο προβάλλεται η άλλη όψη του νομίματος, η συμβολή δηλαδή αυτών των συνθηκών εργασίας στην επιβίωση πολλών επιχειρήσεων στους τομείς της οικοδομής, της μεταποίησης και του τουρισμού, αλλά και στο «οικονομικό θαύμα» που μας ενέταξε στην ΟΝΕ και στη ζώνη του ευρώ. Και ακόμη λιγότερο προβάλλεται η σημασία της εργασίας των μεταναστριών στον μόνιμο ελλειμματικό τομέα της οικιακής βοήθειας

και φροντίδας (για ηλικιωμένους, αρρώστους, αναπήρους, μικρά παιδιά): οι χαμηλές τους αμοιβές έκαναν τις υπηρεσίες αυτές προσιτές σε μεγάλο φάσμα ντόπιων νοικοκυριών, απαλλάσσοντας το κράτος (αλλά και τους ντόπιους άντρες) από την υποχρέωση συμμετοχής. Αντίστοιχα, το trafficking απασχολεί μόνο όταν εμφανίζεται η κορυφή του παγόβουνου σε κάποιο αστυνομικό δελτίο.

Η «είσοδος στην πόλη»

Οι μετανάστριες και οι μετανάστες πρώτης γενιάς, όπως αυτές και αυτοί που ήρθαν μαζί στην Αθήνα στη δεκαετία του 1990, εγκαταστάθηκαν λοιπόν στα «κενά» της πόλης, σε συνθήκες αβεβαιότητας και διακινδύνευσης: κατοίκησαν σε κενούς χώρους (φτηνά ξενοδοχεία και πλατείες, υπόγεια και δώματα, εγκαταλελειμμένα σπίτια και αποθήκες), βρήκαν δουλειά σε άτυπες δραστηριότητες (στις οικοδομές, τον τουρισμό, τη διασκέδαση, τη φροντίδα αρρώστων, παιδιών και ηλικιωμένων), χάρη στα κενά του συστήματος απέκτησαν πρόσβαση σε μια σειρά λειτουργίες της πόλης (παιδικοί σταθμοί, σχολεία, περίθαλψη). Ο αγώνας και η αγωνία επιβίωσης ήταν (και είναι) καθοριστικός παράγοντας αποδοχής των δυσμενών συνθηκών εργασίας και ζωής, όπου το άτυπο λειτούργησε θετικά. Όμως βρισκόμαστε πια πέρα από αυτή την αρχική φάση. Πολλές και πολλοί μετρούν ήδη πάνω από δέκα χρόνια στη χώρα και την πόλη μας, και οι προσδοκίες και επιδιώξεις τους δεν περιορίζονται απλά στην καθημερινή επιβίωση. Αντίθετα, η μόνιμη εγκατάσταση είναι σχέδιο των περισσότερων, ενώ επιδιώκεται η «είσοδος στην πόλη», δηλαδή η έξοδος από το χώρο του άτυπου και η συμμετοχή στους θεσμούς και τις λειτουργίες του δημόσιου χώρου της. Χαρακτηριστική εδώ είναι η αγορά ιδιόκτητης κατοικίας στις γειτονιές του κέντρου, σε παλαιές πολυκατοικίες, όπου οι αγοραπωλησίες βρίσκονταν για χρόνια σε ύφεση. Παράλληλα, οι κατά καιρούς διαδικασίες «νομιμοποίησης» που θεσπίζει το ελληνικό κράτος προϋποθέτουν σειρά από τυπικές διαδικασίες: πληρωμή ασφαλιστικών εισφορών, συμβάσεις, πιστοποιητικά για εγγραφή στα σχολεία κ.λπ.

Τα παιδιά των μεταναστριών μεγαλώνουν στην πόλη, στα σχολεία, τις πλατείες και τα στέκια της. Τα μαγαζιά και οι υπηρεσίες της γειτονιάς έχουν να εξυπηρετήσουν μια πολύχρωμη πελατεία, που δεν μοιράζεται μάλλον τα ίδια αυτονόητα με τους ντόπιους, αλλά, μέσα από τις δικές της ανάγκες, φέρνει ένα νέο πλούτο στην τοπική ζωή. Στους ακάλυπτους και τους δρόμους ξεχύνονται οι ήχοι και οι μυρωδιές τόπων μακρινών, που μικραίνουν τις αποστάσεις ανάμεσα στο τοπικό και το παγκόσμιο – και ξεσηκώνουν την οργή των συνελλήνων. Η τελευταία φτάνει κάποτε σε ακραίες μορφές, όπως υποδηλώνουν οι πρόσφατες απανωτές ρατσιστικές επιθέσεις και δύο φόνοι μεταναστών στο Ρέθυμνο, αλλά και οι συνεχείς και απρόκλητες «εξακριβώσεις στοιχείων» από την αστυνομία, με υποτιμητικούς έως βίαιους τρόπους. Η «είσοδος στην πόλη», όπως σταδιακά διαμορφώνεται, προϋποθέτει αναθεωρήσεις, αν όχι ανατροπές, σε πολλά επίπεδα της αστικής ζωής. Σε τι βαθμό η μικρή μας πόλη είναι σε θέση να δεχτεί τον πλούτο, να αξιοποιήσει την πολυμορφία των νέων της κατοίκων, να εντάξει στις εικόνες της το Άλλο, επανερμηνεύοντας τις καλύτερες παραδόσεις πολυσυλλεκτικότητας και ανοχών του αστικού της ιστού – είναι ένα μεγάλο στοίχημα για το άμεσο και απώτερο μέλλον.

Συνέντευξη του Guy Burgel στην Έρση Ζακοπούλου

Αθήνα, Μάιος 2005

Ο γεωγράφος Guy Burgel είναι καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Paris X-Nanterre. Και σύμβουλος στο Δήμο του Παρισιού σε θέματα χώρου και πολεοδομικού σχεδιασμού. Διευθύνει το Εργαστήριο Αστικής Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου της Nanterre, το οποίο έχει ως κύριο αντικείμενο τη συγκριτική έρευνα των σύγχρονων μηχανισμών αστικοποίησης στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης.

Ο Guy Burgel είναι πολύ γνωστός στην Ελλάδα γιατί συμμετείχε, μεταξύ 1963 και 1966, στις πρώτες έρευνες του νεοσύστατου τότε Κέντρου Κοινωνικών Επιστημών Αθηνών (μετέπειτα ΕΚΚΕ) υπό τη διεύθυνση του Ι. Περιστιάνη. Ανήκει στην ομάδα εκείνη των Γάλλων γεωγράφων που, μαζί με τον κοινωνιολόγο Henri Mendras και τους Έλληνες συνεργάτες τους, έδωσαν νέα ώθηση στην έρευνα του ελληνικού αγροτικού και αργότερα αστικού χώρου. Είκοσι και πλέον χρόνια μετά (1986) η τότε ομάδα των Γάλλων κοινωνιολόγων και γεωγράφων, μαζί με τον H. Mendras, τον Στάθη Δαμιανάκο και νέους Έλληνες επιστήμονες, διεξήγαγαν το Πρόγραμμα «Επιστροφή στην Ελλάδα» (συνεργασία ΕΚΚΕ-CNRS), στο πλαίσιο του οποίου μελετήθηκε η εξέλιξη των περιοχών που είχαν μελετηθεί στη δεκαετία του '60. Ο Guy Burgel δεν έπαψε ποτέ να επισκέπτεται την Ελλάδα και να παρακολουθεί την πολεοδομική, οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της χώρας που αγάπησε ως νέος ερευνητής στη δεκαετία του '60. Όπως ο ίδιος τονίζει στη συνέντευξή του, θεωρεί ότι η Ελλάδα αποτελεί ένα από τα καλύτερα πεδία παρακολούθησης των χωρικών διαστάσεων των κοινωνικών φαινομένων –ένα πραγματικό «κοινωνιολογικό και γεωγραφικό εργαστήριο»– μια και φαινόμενα που αλλού χρειάστηκαν έναν και πλέον αιώνα για να εξελιχθούν, ολοκληρώθηκαν στην Ελλάδα μέσα σε λίγες και μόνο δεκαετίες.

Ε.Ζ.: Κύριε Burgel, εδώ και 40 περίπου χρόνια επισκέπτεσθε και ερευνάτε την αστική και αγροτική Ελλάδα. Καθώς η τελευταία σας επίσκεψη συνδυάστηκε με τη συμμετοχή σας στο συνέδριο που οργάνωσαν το Γεωπονικό και το Πάντειο Πανεπιστήμιο και η Γαλλική Σχολή Αθηνών στη μνήμη του κοινωνιολόγου Στάθη Δαμιανάκου, και όντας ένας από τους κυριότερους εκπροσώπους της Γαλλικής Σχολής Γεωγραφίας, πείτε μας, κατ' αρχάς, ποιες είναι οι εντυπώσεις από αυτό το Συνέδριο;

Γ.Β.: Πρώτη μου εντύπωση είναι πράγματι η έκπληξη που ένιωσα από

το μεγάλο αριθμό εισηγήσεων που έγιναν στο συνέδριο αλλά και την υψηλή ποιότητα πολλών από αυτές. Εντυπωσιάστηκα επίσης από το ότι, ενώ εγώ περίμενα οι περισσότερες ανακοινώσεις να είναι γενικές, να αναφέρονται σε θεωρίες για την ιδιαιτερότητα του ελληνικού αγροτικού χώρου και της κοινωνίας ή σε άλλες θεωρητικές κατασκευές, στις οποίες ξέρω ότι οι Έλληνες συνάδελφοι είναι λαμπροί, αν όχι ειδικοί, είδα να παρουσιάζονται έρευνες πεδίου που συνεχίζουν να γίνονται στην Ελλάδα και δείχνουν την επιθυμία προσέγγισης της πραγματικότητας, μιας πραγματικότητας που διαρκώς αλλάζει, μιας

πραγματικότητας του αγροτικού χώρου με υψηλό βαθμό διαφοροποίησης. Φάνηκε έτσι ότι ανθίζουν οι έρευνες σε τοπικό επίπεδο, έρευνες που η συμβολή τους έχει βέβαια ευρύτερη σημασία. Αυτό επανέφερε στο προσκήνιο τις ερευνητικές μεθόδους του Στάθη Δαμιανάκου, δηλαδή την εγγραφή ερευνητών εστιασμένων στο χώρο σε μια προβληματική συνόλου, σε μια ολική θεωρητική προσέγγιση του κοινωνιολογικού αντικειμένου. Στο σημείο αυτό εντοπίζω την επίδραση της παλιάς γαλλικής Σχολής Γεωγραφίας, στην οποία ο Δαμιανάκος, αν και κοινωνιολόγος, συνέβαλε πολύ.

Οι έρευνες σε τοπικό επίπεδο στη Γαλλία βρίσκονται σήμερα σε εξέλιξη ή σε παρακμή;

Στον αγροτικό χώρο ή γενικά;

Στον αγροτικό χώρο.

Στη Γαλλία δεν έχω ασχοληθεί με τον αγροτικό χώρο, έτσι δεν παρακολουθώ από πολύ κοντά την εξέλιξη της έρευνας στον τομέα αυτό. Νομίζω όμως ότι η επικέντρωση στην επιτόπια έρευνα παρουσιάζει τη μορφή κυκλικού φαινομένου. Απομακρυνόμαστε από αυτήν και μετά από ένα χρονικό διάστημα επανερχόμαστε. Το ίδιο συμβαίνει, νομίζω, και στην Ελλάδα, αλλά οι «κύκλοι» αυτοί δεν συμπίπτουν χρονικά με αυτούς της Γαλλίας. Τώρα στη Γαλλία βρισκόμαστε σε μια φάση όπου πολλοί επιστήμονες προσπαθούν κυρίως να ανασυγκροτήσουν μια συνολική θεωρία για την αλλαγή της υπαίθρου, λαμβάνοντας υπόψη τους τις αλλαγές που παρατηρούνται στο σύνολο του κοινωνικού σχηματισμού και των αναδιαρθρώσεων του χώρου, που απορρέ-

ουν από τις διαδικασίες παγκοσμιοποίησης κ.λπ., παρά να κάνουν σε βάθος έρευνες σε τοπικό επίπεδο. Αλλά η τάση προς την επιτόπια παρατήρηση μπορεί να επιστρέψει.

Νομίζω ότι στη Γαλλία η σημασία της τοπικής διάστασης και της τοπικής προσέγγισης επανήλθε στο προσκήνιο από τα τέλη της δεκαετίας του '80, ενώ δεν εθεωρείτο σημαντική κατά την διάρκεια των δύο προηγούμενων δεκαετιών. Η μεθοδολογική αυτή επαναξιολόγηση συνδυάστηκε με τη μελέτη του φαινομένου της «επανόδου στην υπαίθρο», όπως ονομάστηκε, το οποίο σχετίστηκε με την οίκηση του αγροτικού χώρου από νέες κοινωνικές κατηγορίες και την αλλαγή τόσο της κοινωνικής φυσιογνωμίας όσο και των διακυβευμάτων που εμφανίζονται στον αγροτικό χώρο.

Με την πολύ καλή αυτή ερώτησή σας θίγετε μια κεντρική επιστημονική διαμάχη. Νομίζω ότι η όλη προσπάθεια ερμηνείας αυτής της τάσης επανόδου στον αγροτικό χώρο πήρε συχνά λάθος κατευθύνσεις που οδήγησαν σε σφάλματα. Και στο θέμα αυτό υπάρχουν πολλές διαφορές μεταξύ Γαλλίας και Ελλάδας. Κατ' αρχάς, στη Γαλλία είχαμε μια αγροτική έξοδο που ήταν ολοκληρωμένη ήδη από καιρό. Η αντιστροφή της κίνησης του πληθυσμού στις αγροτικές περιοχές, δηλαδή το πέρασμα του μεταναστευτικού ισοζυγίου από αρνητικό σε θετικό, συνέβη στη Γαλλία μεταξύ των Απογραφών του 1968 και του 1975. Έτσι, έχουμε μια αγροτική έξοδο στη Γαλλία που είναι, για ιστορικούς βέβαια λόγους, πολύ πιο πρόωμη στη Γαλλία και ολοκληρώνεται πολύ πιο νωρίς. Επιπλέον, είναι περισσότερο ριζική, δηλαδή «στραγγίζει» πληθυσμιακά την ύ-

παιθρο. Ο πληθυσμός της υπαίθρου φτάνει να αντιπροσωπεύει μόνο το 10% του πληθυσμού της χώρας, και οι απασχολούμενοι στον αγροτικό τομέα το 5-6% του ενεργού πληθυσμού. Επομένως, αυτή η «επάνοδος» στον αγροτικό χώρο, αν μπορούμε να το πούμε έτσι, γίνεται στη Γαλλία προς μια υπαίθρο που είχε πραγματικά «εκκενωθεί». Στην Ελλάδα η υπαίθρος δεν «άδειασε» πραγματικά ποτέ, ούτε από πληθυσμό ούτε από οικονομικές δραστηριότητες, εκτός κάποιων πολύ ορεινών περιοχών, θα έλεγα. Ειδικότερα, όσον αφορά στην Ελλάδα, στις περιοχές γύρω από τις μεγάλες πόλεις –ιδίως γύρω από την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη– η ανάκαμψη του αγροτικού χώρου γίνεται σε ένα περιβάλλον που ποτέ δεν είχε τελείως εκκενωθεί. Αναφέρομαι π.χ. στην περιοχή μεταξύ Κατερίνης, Θεσσαλονίκης και Χαλκιδικής στη Βόρεια Ελλάδα και στη μεγάλη περιοχή γύρω από την Αθήνα που φτάνει δυτικά ως την Κόρινθο και βορειοανατολικά περιλαμβάνει ως και ένα μεγάλο κομμάτι της Εύβοιας. Αυτή είναι μια σημαντική διαφορά που πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τους όσοι αποπειρώνται να κάνουν συγκρίσεις μεταξύ Ελλάδας και Γαλλίας. Η δεύτερη διαφορά είναι η υπερβολική εκτίμηση αυτής της τάσης «επιστροφής» που γίνεται συχνά από μερικούς ερευνητές στη Γαλλία. Υπάρχει μια υπερβολική εκτίμηση των στατιστικών δεδομένων και της φυσικής παρουσίας, θα έλεγα, όσον αφορά στο φαινόμενο της επαναστικοποίησης. Ας πάρουμε για παράδειγμα την ευρύτερη περιοχή του Παρισιού. Εδώ το πρόβλημα είναι το πολεοδομικό συγκρότημα του Παρισιού. Η κίνηση προς τις «αγροτικές» περιοχές που το περιβάλλουν έχει από καιρό σταματήσει.

Στην Ελλάδα η έννοια του αγροτικού χώρου είναι διαφοροποιημένη. Στη Σαντορίνη, για παράδειγμα, το Υποθηκοφυλακείο Θήρας έχει χτιστεί σε μια διασταύρωση αγροτικών δρόμων, τρία χιλιόμετρα έξω από τα Φυρά. Η απόσταση βέβαια είναι μικρή, 3 χιλιόμετρα με το αυτοκίνητο δεν είναι τίποτα, αλλά αυτό δείχνει ότι η αντίληψη της χρήσης του χώρου που έχουν οι κάτοικοι είναι ενιαία, λειτουργεί το σύνολο του χώρου ως μια ενότητα. Τώρα ας δούμε από οικιστική πλευρά τι γίνεται. Είχαμε πριν διακριτούς συγκεντρωμένους οικισμούς με αστικό ή αγροτικό χαρακτήρα. Π.χ ο Πύργος στη Σαντορίνη ήταν ένα κεφαλοχώρι, κέντρο αγροτικών εμπορικών συναλλαγών. Με τη νομοθεσία της εκτός σχεδίου δόμησης σε 4 στρέμματα, σκόρπισαν παντού τα κτήρια, πράγμα που ενδυναμώνει την εικόνα ενοποιημένου χώρου.

Ναι, ένα από τα προβλήματα είναι το θεσμικό πλαίσιο ρύθμισης του χώρου. Ξέρουμε π.χ. ότι το Χωροταξικό Σχέδιο για τα νησιά που «ετοιμάζεται» από τις αρχές της δεκαετίας του '90... δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμη. Στη Γαλλία ξέρω ότι η πολιτική των χρήσεων της γης είναι ανεπτυγμένη από χρόνια. Πόσο αυστηρή είναι η νομοθεσία εκεί και τι αποτελέσματα δίνει για το χώρο ώστε να μη γίνεται ό,τι εδώ;

Νομίζω ότι σε όλες τις κοινωνίες του κόσμου δεν είναι η νομοθεσία που οδηγεί την κοινωνία αλλά η κοινωνία που οδηγεί τη νομοθεσία. Στη Γαλλία τα αποτελέσματα είναι διαφορετικά, όχι επειδή η νομοθεσία είναι πιο αυστηρή, αλλά γιατί από αιώνες σεβόμαστε το κράτος και τις διαδικασίες του. Στην Ελλάδα ίσως ευτυχώς που δεν τηρήθηκαν αυστηροί κανόνες, γιατί αυτό

θα οδηγούσε σε μεγάλα κοινωνικά προβλήματα στις πόλεις. Δεν θα είχαμε μόνο αυθαίρετα αλλά θα είχαμε παραγκουπόλεις. Η λειτουργία της κοινωνίας στην Ελλάδα είναι διαφορετική. Αυτό που θα πω τώρα είναι βέβαια μια προσωπική άποψη. Έχω προσπαθήσει να το εκφράσω πολλές φορές, αλλά ας το πω μία ακόμη. Π.χ στα νησιά δεν είναι εύκολο να επιβάλεις μια αυστηρή νομοθεσία στο όνομα, ας πούμε, της προστασίας του περιβάλλοντος, και να πεις εδώ δεν θα χτίζετε, εκεί... κ.λπ., όταν οι άνθρωποι εκεί ήταν φτωχοί, θα έλεγαν καλά εσείς είστε μια χαρά και σ'εμάς θα πεις για την προστασία του περιβάλλοντος κ.λπ. Αλλά θα μπορούσαν να επεκτείνουν τη δόμηση βάσει του παλιού συστήματος των συγκεντρωμένων οικισμών. Να πάρω πάλι το παράδειγμα της Σαντορίνης. Οι οικισμοί παλιά ήταν στην Καλντέρα ή στο βουνό, αλλά συγκεντρωμένοι. Και ήταν η πλευρά η ομαλή προς τη θάλασσα ο χώρος των καλλιέργειών (αμπέλια, ντομάτες κ.λπ.). Εκεί έγινε η μεγάλη αλλαγή. Εκεί, αντί να αναπτυχθεί διάσπαρτη δόμηση θα μπορούσαν να αναπτυχθούν νέοι οικισμοί συγκεντρωμένοι με ανταλλαγή των δικαιωμάτων για χτίσιμο. Όταν πουλάτε αέρα... Θα χρειαζόταν εδώ ένας συμβιβασμός μεταξύ των άναρχων τάσεων της κοινωνίας και μιας κρατικής ρυθμιστικής παρέμβασης. Τώρα δεν μπορώ να πω ότι είναι τελείως αργά, αλλά είναι πολύ δύσκολο. Ακόμη και τώρα, όταν βλέπεις το χώρο από ψηλά, βλέπεις ότι δεν είναι σκορπισμένα τα κτήρια παντού, αλλά είναι κατά μήκος των οδικών αξόνων και στις παραθαλάσσιες περιοχές. Αυτό όμως είναι το μεγαλύτερο λάθος, γιατί τα χάνεις όλα. Χάνεις και τη φύση και την εύκολη πρόσβαση στη θάλασσα.

Το καλοκαίρι δημιουργείται σοβαρό κυκλοφοριακό πρόβλημα και όλα αυτά αποβαίνουν και εις βάρος των κατοίκων που χτίζουν κατά μήκος των οδικών αξόνων, νομίζοντας ότι αυτό τους δίνει δυνατότητες εύκολης μετακίνησης, ενώ ήδη το καλοκαίρι και ακόμη χειρότερα αργότερα δεν θα έχουν παρά θόρυβο και ρύπανση γιατί θα είναι σαν να έχουν χτίσει στη... λεωφόρο Κηφισίας. Υπάρχει τεράστιο χωροταξικό πρόβλημα, αλλά το πρόβλημα αυτό στην ουσία του ανάγεται στην ίδια την κοινωνία, είναι κοινωνικό πρόβλημα. Κανείς στα νησιά δεν θέλει να ακούσει για χωροταξία. Εμείς εκεί τους ξέρουμε όλους, πολλές φορές έχουμε μιλήσει με τις τοπικές αρχές, τους λέμε εκείνο ή το άλλο, όλο λένε αυτό δεν μπορεί να γίνει γι' αυτό και εκείνο για το άλλο, δικαιολογίες, νομίζω, απλά η κοινωνία δεν θέλει.

Αλλά αυτό νομίζω σχετίζεται και με αυτό που αναφέρατε στο συνέδριο, δηλαδή ότι στην Ελλάδα υπήρξε μετά τον πόλεμο ένας πολύ γρήγορος κοινωνικός μετασχηματισμός, είπατε χαρακτηριστικά ότι ό,τι στη Γαλλία έγινε σε αιώνες στην Ελλάδα έγινε μέσα σε λίγες δεκαετίες. Όπως εσείς παρακολουθήσατε τα πράγματα, τι είναι αυτό που σας εκπλήσσει, θα λέγαμε περισσότερο, σε αυτές τις αλλαγές στον αγροτικό χώρο;

Ναι, θα έλεγα πάλι ότι είναι ο εκμοντερνισμός και η αλλαγή των τρόπων ζωής. Στη δεκαετία του '60 ένας αστός της Αθήνας δεν μπορούσε ίσως ούτε να φανταστεί πώς ζούσαν π.χ. στη Μεσαρά της Κρήτης. Όταν πήγαμε στην Πόμπια το 1964, ήταν μαζί μας μια ομάδα φοιτητών, ήταν ένας τρόπος ζωής τόσο διαφορετικός – δεν είχε τρεχούμενο νε-

ρό ούτε ηλεκτρικό – Ξέρεις γιατί ο Περισιτιάνης¹ τότε μας πρότεινε να πάμε στην Κρήτη; Γιατί είχε ένα σοβαρό πρόβλημα εκεί. Η ΔΕΗ είχε φτιάξει υποσταθμό στην Κρήτη και δύο χρόνια μετά στο χωριό δεν είχαν κάνει σύνδεση ηλεκτρικού παρά μόνο ο παπάς και ο πρόεδρος της Κοινότητας! Και λέγαμε, μα τι συμβαίνει, τόσο καθυστερημένοι είναι οι άνθρωποι στην Κρήτη που δεν θέλουν την πρόοδο, ούτε καν ηλεκτρικό ρεύμα;! Και πήγαμε να δούμε τι γίνεται. Το θέμα ήταν πολύ απλό. Για το ηλεκτρικό ερχόταν ο κρατικός υπάλληλος και έλεγε η σύνδεση κάνει τόσο, το πάγιο κ.λπ. Ο κόσμος ήταν όμως φτωχός και η οικονομία δεν ήταν αρκετά εκχρηματισμένη. Οι κάτοικοι χρησιμοποιούσαν λουξ με πετρέλαιο, το οποίο προμηθεύονταν στο παντοπωλείο με ανταλλαγή σε είδος με λάδι, που το είχαν άφθονο! Αλλά αυτό που κυρίως διέφερε (και οι αστοί της Αθήνας δεν μπορούσαν να καταλάβουν) ήταν η νοοτροπία. Το μόνο μέρος όπου μπορούσαμε να μείνουμε ήταν ένα μεγάλο σχολείο που είχε χτίσει ένας ευεργέτης το 1930. Είχε απ' έξω βρύση και εμείς εγκατασταθήκαμε με υπνόσακους στις τάξεις του σχολείου, ήταν καλοκαίρι και ήμασταν νέοι. Μια νύχτα μάς ξυπνούν οι φοιτητές και μας λένε είμαστε φοβισμένοι γιατί κοιτάξαμε μια κοπέλα στο χωριό

και νομίζουμε ότι είναι τώρα κάποιος στην αυλή που ψάχνει να μας... σκοτώσει. Δηλαδή δεν ήταν ο τρόπος ζωής, ήταν όλη η κοινωνία διαφορετική στην ύπαιθρο. Είκοσι χρόνια μετά ο εκσυγχρονισμός είχε επέλθει παντού. Στον οικισμό και στον τρόπο ζωής, αλλά και στη νοοτροπία κ.λπ. Και το κυριότερο είναι αυτό.

Εδώ φτάνουμε στο θέμα της ιδιόμορφης κοινωνικότητας του αγροτικού κόσμου για την οποία μιλάει ο Δαμιανάκος και η οποία σχετίζεται με πολλά στο πλαίσιο των τοπικών κοινωνιών αλληλογνωριμίας. Η αλληλογνωριμία είναι ίσως το μόνο χαρακτηριστικό που διαφοροποιεί πλέον τον αστικό από τον αγροτικό χώρο σε χώρες όπως η Γαλλία. Πιστεύετε ότι στην Ελλάδα διαφορετικά στοιχεία αγροτικότητας έχουν παραμείνει πολύ περισσότερο απ' ό,τι στη Γαλλία;

Νομίζω ότι οι αλλαγές στην Ελλάδα έχουν πολλά κοινά με ό,τι έγινε στη Γαλλία, αλλά εδώ έγιναν πιο γρήγορα. Ξέρεις ένα σκηνοθέτη, τον Ζακ Τατί; Έχει μια ταινία του 1947 που λέγεται *Ημέρα γιορτής*. Τότε στη γαλλική ύπαιθρο είχε ρεύμα, για τρεχούμενο νερό ήταν ένα θέμα ακόμη. Εκεί λοιπόν βλέπεις μια ατμόσφαιρα αγροτικού χώρου που σε λίγα χρόνια, όταν βλέπεις ακόμα τα έργα του Τατί, βλέπεις τις μεγάλες αλλαγές.

Στην Ελλάδα οι οικονομικές και πληθυσμιακές μεταβολές, π.χ. αγροτική έξοδος, όλα έγιναν από τη δεκαετία του '60 και μετά. Και όλα έγιναν μέσα σε 40 περίπου χρόνια, αλλά ακόμη και όλα, πληθυσμιακές μεταβολές, οικιστικές μεταβολές, αλλαγές στον τρόπο ζωής και στη νοοτροπία, εδώ όλα έγιναν μαζί, ενώ στη Γαλλία ξεχωριστά. Αν δεις

καρτ ποστάλ του 19ου αιώνα και τις ίδιες το 1945, το 1950, ας πούμε, είναι ακριβώς το ίδιο. Η ζωή στην ύπαιθρο άλλαξε με το μεταπολεμικό εκσυγχρονισμό της γεωργίας, αλλά η αγροτική έξοδος είχε προηγηθεί.

Η τελική σας θέση ως προς τον αγροτικό χώρο στην Ελλάδα, απ' ό,τι κατάλαβα και από την εισήγησή σας στο συνέδριο, συνοψίζεται σήμερα στο ότι με μεγάλη δυσκολία μπορούμε να μιλήσουμε για αγροτικό χώρο στην Ελλάδα. Σε ποια βασικά χαρακτηριστικά του χώρου στηρίζετε κυρίως την άποψή σας αυτή;

Κατ' αρχάς νομίζω πως πρέπει να κάνουμε τη διαφοροποίηση μεταξύ «χρήσιμου ή χρησιμοποιούμενου αγροτικού χώρου» και μη «χρησιμοποιούμενου αγροτικού χώρου» (espace agricole utile / espace agricole non utile). Ας δούμε λίγο τι μας «λένε» οι αεροφωτογραφίες του δορυφόρου. Κατ' αρχάς έχουμε τον ορεινό όγκο της Πίνδου, το σκελετό της Ελλάδας, που εκτείνεται μέχρι την Αρκαδία. Ο χώρος αυτός θα μπορούσε να χαρακτηριστεί αγροτικός, αλλά δεν κατοικείται. Μπορεί να υπάρχουν κάποιοι οικισμοί αλλά δεν έχει πρακτικά κατοίκους, ούτε υφίσταται εκτεταμένη εκμετάλλευση, δεν αξιοποιείται οικονομικά, δεν έχει ουσιαστικές οικονομικές δραστηριότητες. Αυτό το χώρο εγώ δεν θα τον θεωρούσα αγροτικό. Θα έλεγα ότι είναι «φύση», είναι βουνό, δάσος κ.λπ. Τα 7/8 της ελληνικής επικράτειας ανήκουν σ' αυτή την κατηγορία του χώρου. Από την Ήπειρο και τη Δυτική Μακεδονία ως την Αρκαδία. Είναι αγροτικός χώρος; Είναι ερώτηση για μένα και θεωρώ ότι όχι, είναι φύση. Τώρα, το 1/8 που μένει και που έχει και κατοίκους και καλλιέργειες κ.λπ. Σ' αυτό θα μπορούσαμε να α-

1. Ο Ι. Περισιτιάνης (1911-1987) ήταν νομικός, κοινωνικός ανθρωπολόγος και κοινωνιολόγος, ερευνητής και καθηγητής, στα Πανεπιστήμια της Οξφόρδης, της Σοβόννης, του Κέμπριτζ και του Σικάγου. Υπήρξε η προσωπικότητα εκείνη στην οποία η Ελλάδα οφείλει τη θεσμική θεμελίωση και τις πρώτες απόπειρες ανάπτυξης της ελληνικής κοινωνιολογικής έρευνας. Γεννημένος στην Αθήνα, μεγαλωμένος στην Κύπρο και με σπουδές στη Γαλλία και την Αγγλία, ανήκει στην κατηγορία εκείνη των Ελλήνων, η κινητικότητα των οποίων τους χαρίζει από νωρίς πλήρη συμμετοχή σε πολλαπλές κουλτούρες που ξέρουν να ενσωματώσουν δημιουργικά.

ναζητήσουμε τον αγροτικό χώρο, δηλαδή τον χρήσιμο αγροτικό χώρο. Εδώ λοιπόν τι συμβαίνει; Εμφανίζεται ένα μίγμα χρήσεων γης, απασχολήσεων, τύπων πληθυσμών και κοινωνικών στρωμάτων τόσο μπλεγμένο που δεν μπορείς να πεις πως είναι αγροτικός χώρος. Από την μια λοιπόν το μεγαλύτερο μέρος της επικράτειας θα έλεγα ότι έχει «ξεαναγυρίσει στη φύση», έχει «επιστραφεί» στη φύση. Και στη Γαλλία συμβαίνει ως ένα βαθμό αυτό, αλλά για λόγους διαφορετικής μορφολογίας είναι κάπως αλλιώς. Και στον υπόλοιπο χώρο παρατηρούμε αυτό το «μίγμα», και το κυριότερο ίσως είναι ότι στο εσωτερικό αυτού του «μίγματος» παρατηρείται επίσης μια υπερβολική κινητικότητα. Μια διασπορά, θα έλεγα, των τόπων κατοικίας, εργασίας, δεύτερης κατοικίας, αγροτικής εκμετάλλευσης, διασκέδασης κ.λπ. Ο χάρτης που έδειξε ο κύριος Ντελόντ, που απεικόνιζε το φαινόμενο της «εξ αποστάσεως γεωργίας», δηλαδή τη χωρική απόσταση που παρεμβάλλεται μεταξύ της συνήθους κατοικίας του αρχηγού της εκμετάλλευσης, και της ίδιας της εκμετάλλευσης, είναι παραπάνω από ενδεικτικός.

Επίσης, αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε αγροτικό χώρο δεν το βλέπουμε στο χάρτη! Δεν συγκροτούνται αγροτικές ενότητες από πλευράς λειτουργίας. Εάν προσπαθήσουμε να διακρίνουμε τέτοιες ενότητες, δύο είναι οι πιο χαρακτηριστικές: μία που ξεκινά από την Κατερίνη, Βέροια, Θεσσαλονίκη και περιλαμβάνει και το πρώτο πόδι της Χαλκιδικής, και άλλη μία από την Κόρινθο μέχρι και ένα μεγάλο μέρος της Εύβοιας. Εδώ συμφωνώ με τον Ντελόντ, είναι δύσκολο να κάνουμε ένα χάρτη της αγροτικής Ελλάδας. Η κοινωνική χρήση

και λειτουργία του χώρου συγκροτεί ενότητες κυρίως γύρω από τις μεγάλες πόλεις. Εκτός από αυτές που ήδη ανέφερα, θα έλεγα ότι υπάρχει ακόμα η ενότητα του χώρου μεταξύ Λάρισας και Βόλου και αυτή μεταξύ Πάτρας και Πύργου κ.λπ. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι αποστάσεις είναι μικρές, οι διασυνδέσεις στο εσωτερικό αυτών των ενότητων δεν ξεπερνούν τη μία ώρα με το αυτοκίνητο. Αυτές οι ενότητες περιλαμβάνουν αυτό που στατιστικά θα χαρακτηρίζαμε αστικό και αγροτικό χώρο και τον ενδιάμεσο χώρο των μικρών πόλεων. Οι ενότητες αυτές καθορίζονται από την ανάπτυξη και λειτουργία των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων, ανταλλαγών και δικτύων. Στο πλαίσιο των σχέσεων αυτών αναμειγνύονται σε τέτοιο βαθμό αγροτικά και αστικά χαρακτηριστικά και στοιχεία ώστε να καταλήγουμε να μην μπορούμε να διακρίνουμε πραγματικά τον αγροτικό χώρο στην Ελλάδα. Πρόκειται για ελληνικό φαινόμενο; Ίσως να ισχύει το ίδιο ως κάποιο βαθμό σε χώρες όπως η Ισπανία. Πρόκειται γι' αυτό που πάντα έλεγε και ο Δαμιανάκος για τις ιδιαίτερα ανεπτυγμένες σχέσεις μεταξύ αγροτικού και αστικού χώρου. Ε, κατά τη γνώμη μου φτάσαμε σήμερα, μετά από όλες τις κοινωνικές αλλαγές που έγιναν τα τελευταία 40 χρόνια, σε μια διευρυμένη διείσδυση όλων των τύπων σχέσεων σε όλα τα είδη του χώρου και επομένως μπορούμε να διακρίνουμε λειτουργικές ενότητες αλλά όχι αγροτικό χώρο. Έτσι, έχουμε π.χ. την περίπτωση κάποιου που έχει αγροτική εκμετάλλευση στα Φάρσαλα και διαμέρισμα στη Λάρισα ή στον Βόλο, όπου μένει η οικογένεια όλη την εβδομάδα γιατί τα παιδιά πάνε στο λύκειο ή το πανεπιστήμιο, κι αυτός περνάει δύο νύχτες στο πα-

τρικό σπίτι στο χωριό και τον υπόλοιπο χρόνο βρίσκεται στην πόλη.

Πριν αφήσουμε τον αγροτικό χώρο, θα ήθελα να σας κάνω μία τελευταία ερώτηση. Ξέρω ότι με τον Στάθη Δαμιανάκο γνωριζόσασταν πολλά χρόνια, είχατε κοινή επαγγελματική στέγη στους χώρους του Πανεπιστημίου της Nanterre, συνεργαστήκατε σε ερευνητικά προγράμματα στην Ελλάδα και τουλάχιστον για τα ελληνικά θέματα είχατε έναν διαρκή, θα λέγαμε, επιστημονικό διάλογο. Στο πλαίσιο αυτού του διαλόγου είναι φυσικό να υπάρχουν συμφωνίες και διαφωνίες. Πείτε μας, ποιες ήταν οι σημαντικότερες συμφωνίες σας και ποιες οι κυριότερες διαφωνίες σας;

Νομίζω ότι τα σημεία στα οποία συμφωνούσαμε ήταν πολύ περισσότερα και πολύ πιο σημαντικά από τα λίγα σημεία στα οποία υπήρχε διαφοροποίηση. Η βασική μας συμφωνία βρισκόταν στον ιδεολογικό και πολιτικό, θα έλεγα, τρόπο σύλληψης της συγκρότησης και λειτουργίας της κοινωνίας γενικά. (Είναι γνωστό ότι τόσο εκείνος όσο και εγώ έχουμε αριστερή πολιτική τοποθέτηση, αριστερές πολιτικές πεποιθήσεις.) Και σίγουρα είναι πιο ευχάριστο να συνδιαλέγεσαι με συναδέλφους με τους οποίους έχεις μια κατ' αρχάς κοινή βάση θεώρησης των πραγμάτων. Αλλά το άλλο κοινό σημείο που ήταν σημαντικό αφορά στον κοινό τρόπο εργασίας. Δηλαδή πώς ο ερευνητής μπορεί να έχει ένα θεωρητικό πλαίσιο συγκρότησης της κοινωνίας και συγχρόνως να εφαρμόζει και να δοκιμάζει τη θεωρία αυτή σε επιστημονικές αναλύσεις συγκεκριμένων δεδομένων και εξειδικευμένων όψεων της κοινωνικής πραγματικότητας. Βέβαια, είχαμε πορείες σε

διαφορετικούς κλάδους ο καθένας, στην κοινωνιολογία εκείνος, στη γεωγραφία εγώ. Αλλά και εγώ έκανα πολλά βήματα προς την κοινωνιολογία, παρότι δεν ήμουν εκπαιδευμένος γι' αυτό, και εκείνος, ιδίως τα τελευταία χρόνια, πλησίασε σε ορισμένες δουλειές του την προβληματική και τις μεθόδους της γεωγραφίας.² Ήταν ιδιαίτερα ενδιαφέρον να παρακολουθήσει κανείς τους διαλόγους που είχε ο Στάθης με έναν Ιρανό συνάδελφο ο οποίος τον εισήγαγε τα τελευταία χρόνια στη μέθοδο της ηλεκτρονικής χαρτογράφησης! Μπορεί να τον παιδεύει, αλλά ο διάλογος ήταν ουσιαστικός. Αυτό ήταν το κοινό μας σημείο, το κεντρικό μεθοδολογικό μας πρόβλημα, πώς δηλαδή θα εφαρμόσουμε μια μέθοδο ώστε οι τοπικές αναλύσεις να μην είναι μονογραφίες, αλλά να αναδεικνύουν τις σύνθετες συγκεκριμένες εκφράσεις της συγκρότησης και λειτουργίας της σύγχρονης κοινωνίας και του χώρου. Ένα τέτοιο παράδειγμα έρευνας ή-

ταν το πρόγραμμα «Η επανεπίσκεψη της Ελλάδας» στη δεκαετία του '80, στο οποίο συνεργαστήκαμε και έλαβες και εσύ μέρος. Νομίζω ότι ένα χαρακτηριστικό και των δυο μας ήταν ότι μας άρεσε, καθώς τα χρόνια περνούσαν, να ξανααυριζουμε καμιά φορά στα χωράφια «που αλωνίσαμε» στα νιάτα μας. Νομίζω ότι ο Στάθης ήταν πάντα «δέσμιος» των «Έξι χωριών της Ηπείρου» που μελέτησε όταν ήταν μόλις φοιτητής, και εγώ της Πόμπιας στην Κρήτη, που ήταν η πρώτη μου έρευνα στην Ελλάδα. Μετά από χρόνια όχι μόνο βλέπαμε τι είχε αλλάξει, αλλά βλέπαμε και το παρελθόν με άλλο μάτι. Ξεκαθάριζαν πράγματα που τότε παρατηρήσαμε αλλά δεν καταλάβαμε στην ολότητά τους.

Κάτι ακόμη. Ο Στάθης Δαμιανάκος θεωρείται στην Ελλάδα ο σημαντικότερος στην εποχή μας μελετητής της αγροτικής Ελλάδας και ο μόνος που μελέτησε τον αγροτικό χώρο σε όλες του τις διαστάσεις, την κοινωνική, την οικονομική, την πολιτισμική, από την οπτική τη δική σας, του γεωγράφου. Ποια νομίζετε ότι είναι η κύρια συμβολή του;

Η συνθετική, ολική προσέγγιση του ερευνητικού έργου, η αμφισημία του Στάθης. Ο Δαμιανάκος κατόρθωσε να μελετήσει τη σταθερότητα του ελληνικού αγροτικού κόσμου μέσα από την αλλαγή του. Τη λειτουργική σύνδεση των συνεχειών και των ασυνεχειών. Τις διαφορετικές σημασίες του ίδιου πράγματος και συγχρόνως την κοινή σημασία που μπορεί να έχουν δύο διαφορετικές πρακτικές που παρατηρούνται σε διαφορετικές χρονικές στιγμές. Επίσης, ένα άλλο σημαντικό στοιχείο των αναλύσεών του και το οποίο αποτελεί επίσης κοινό με-

ταξύ μας χαρακτηριστικό, είναι η κριτική των διαφόρων κατηγοριών και ταξινομήσεων. Η γεωγραφία κυρίως είναι η επιστήμη των τυπολογιών. Αυτό στην ουσία καλούμαστε να κάνουμε. Όμως δεν πρέπει ποτέ να ξεχνάμε ότι μια τυπολογία αντιπροσωπεύει πάντοτε την εποχή και τις κοινωνικές και ιστορικές συνιστώσες στο πλαίσιο των οποίων κατασκευάστηκε.

Ας αφήσουμε τώρα τον αγροτικό χώρο. Έχετε μελετήσει πολύ και τον αστικό χώρο στην Ελλάδα. Το βιβλίο σας για την Αθήνα είναι από τα πιο πολυδιαβασμένα. Θα ήθελα να σας ρωτήσω αν θα μπορούσαμε να πούμε, σε αντιπαράβολή με ό,τι είπαμε για τον αγροτικό χώρο, ότι ο αστικός χώρος στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από μια μορφή αγροτικότητας.

Θα έλεγα το εξής: όχι στη μορφή, στη μορφή του δομημένου χώρου με την αγγλοσαξονική έννοια. Δεν είναι ο αστικός χώρος στην Ελλάδα όπως π.χ. στις πόλεις της μαύρης Αφρικής ή της Λατινικής Αμερικής, όπου θα βρεις στα σύνορα του αστικού πλέγματος ένα μίγμα μεταξύ αστικής και αγροτικής ζωής. Παραδείγματος χάριν, στο Περιστερι, στο Αιγάλεω, στο Καματερό, παλιά είχε πρόβατα, αλλά πολύ γρήγορα αυτό τελείωσε. Πού συναντάμε όμως στοιχεία αγροτικότητας; Στη νοοτροπία και στις άλλες σχέσεις που υπάρχουν μεταξύ αστικού και αγροτικού πληθυσμού. Έτσι, κάποιος έχει ένα διαμέρισμα σε μεγάλη πόλη αλλά και σπίτι στο χωριό, που δεν απέχει πάνω από μια-δυο ώρες από την πόλη. Εκεί έχει καλλιέργειες. Πετάγεται λοιπόν μια-δυο μέρες την εβδομάδα και ασχολείται με αυτές. Στην πόλη έχει άλλη δουλειά. Δηλαδή οι απασχο-

2. Με σπουδές στις πολιτικές επιστήμες (Πάντειο), ο Στάθης Δαμιανάκος (1938-2003) ανήκει σ' εκείνη τη γενιά των επιστημόνων που έλαβαν μέρος στις πρώτες έρευνες του Κέντρου Κοινωνικών Επιστημών Αθηνών, στην αρχή της δεκαετίας του '60. Αν και 22 μόλις ετών τότε, παρέμεινε για έναν ολόκληρο χρόνο στο καθημαγμένο από την κατοχή και τον εμφύλιο Γρεβενίτι, στο Ανατολικό Ζαγόρι, για να μελετήσει, υπό τη διεύθυνση του αγροτικού κοινωνιολόγου Henri Mendras, την τοπική κοινωνία. Αριστερών πεποιθήσεων, έφυγε λίγο μετά για τη Γαλλία, όπου συνέχισε τις σπουδές του και έγινε ερευνητής στο CNRS. Καθ' όλη τη διάρκεια της καριέρας του η αγροτική Ελλάδα αποτέλεσε το πεδίο των ερευνών του. Το βιβλίο του *Από τον χωρικό στον αγρότη* (Εξάντας-ΕΚΚΕ 2002) εμπεριέχει τα βασικά πορίσματα της μακρόχρονης ερευνητικής του πορείας, καθώς και βιβλιογραφικό οδηγό για το σύνολο των δημοσιευμάτων που αφορούν στην αγροτική Ελλάδα. Οι *Γεωγραφίες* είχαν την τύχη να συνεργαστούν με τον Στάθης Δαμιανάκο, ο οποίος ανέλαβε την επιμέλεια του ειδικού αφιερώματος για την Ήπειρο, τ. 5, 2003. Ήταν και η τελευταία επιστημονική εργασία του Στάθης, που δεν πρόλαβε να τη δει ολοκληρωμένη.

λήσεις, η περιουσία, οι συγγενικές και οικογενειακές σχέσεις πολλών κατοίκων των πόλεων επεκτείνονται στην ύπαιθρο. Είναι αυτό που έλεγε ο κ. Δεμαθιάς στο συνέδριο, ότι στο Πάντειο υπάρχουν εργαζόμενοι που πωλούν λάδι στους συναδέλφους τους. Το Πάντειο... παράγει λάδι! Για παράδειγμα, θα ήταν πολύ ενδιαφέρον να δει κάποιος από πού αγοράζουν λάδι και μέλι οι κάτοικοι των πόλεων στην Ελλάδα. Θα ανακάλυπτε ότι ένα πολύ μεγάλο ποσοστό ή έχει το δικό του από δικές του καλλιέργειες ή το αγοράζει από γνωστούς του, πάντως όχι στο σούπερ μάρκετ. Οι σχέσεις αυτές δημιουργούν πλέγματα που αποτυπώνονται στο χώρο και ενώνουν τα χωριά με τις μικρές και τις μεγάλες πόλεις. Έτσι, δημιουργούνται χωρικές ενότητες που περιλαμβάνουν τον ονομαζόμενο περιαστικό χώρο αλλά και τον ενδιάμεσο και τον αγροτικό χώρο. Και οι σχέσεις αυτές είναι πολλών ειδών. Γι' αυτό και εγώ πάντα υποστήριζα –και σ' αυτό συμφωνούσαμε και με τον Στάθη– ότι στην Ελλάδα δεν έχει νόημα να χαρτογραφήσεις μία μεταβλητή σε όλη τη χώρα. Θα σου δείξει κάποιες διαφοροποιήσεις, αλλά δεν θα σε βοηθήσει να καταλάβεις κάτι. Αντίθετα, η συνάρθρωση διαφόρων μεταβλητών σου αποκαλύπτει τις χωρικές ενότητες που υπάρχουν, στο πλαίσιο των οποίων εγγράφονται οι οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές, θα έλεγα, σχέσεις. Έτσι π.χ. υπάρχει μία ενότητα γύρω από τη Θεσσαλονίκη και τη Χαλκιδική, μία άλλη που περιλαμβάνει τη Λάρισα και τον Βόλο, μία τρίτη που εμπεριέχει την Αθήνα ως και την Κόρινθο κ.λπ.

Πρόκειται για ενότητες που έχουν τη δική τους εσωτερική λειτουργικότητα.

Χρόνια τώρα βλέπετε την Αθήνα να εξελίσσεται. Πιστεύετε ότι η πόλη αυτή μπορεί να γίνει κάποτε ανθρωπινή και να ξαναβρεί τα πλεονεκτήματα που της προσφέρει η γεωγραφική της θέση, το τοπίο και το κλίμα της;

Εγώ ανήκω στους αισιόδοξους. Θεωρώ π.χ. ότι η Αθήνα κέρδισε πολλά από την προετοιμασία της για τους Ολυμπιακούς Αγώνες, γι' αυτό είμαι υπέρ της ανάληψης των αγώνων το 2012 από το Παρίσι, που τους διεκδικεί. Δεν εννοώ με αυτό π.χ. μόνο το μετρό που έγινε, τον περιαστικό και το τραμ – το τελευταίο μάλιστα δεν ήταν και τόσο πετυχημένο. Το σημαντικότερο κατά τη γνώμη μου ήταν η αναβάθμιση του κέντρου της Αθήνας και η ανάπτυξη νέων χρήσεων σ' αυτό. Παλαιότερα όλοι, όταν ήθελαν να πάνε σε μία ταβέρνα, ας πούμε, πήγαιναν προς το βουνό ή τη θάλασσα, προς τα έξω. Τώρα του Ψυρρή σφύζει από κόσμο. Το κέντρο της πόλης λειτουργεί και μετά το κλείσιμο των γραφείων και των καταστημάτων. Πριν νέκρωναν όλα.

Εννοείτε με αυτό ότι επήλθε μια καλύτερη ισορροπία στη λειτουργία της πόλης;

Κοιτάξτε, η Αθήνα, αντίθετα από το Παρίσι, ήταν πάντα μια πολυκεντρική πόλη. Στο Παρίσι το σύνολο σχεδόν των οικονομικών λειτουργιών βρίσκεται στο κέντρο. Στην Αθήνα όχι. Οι κάτοικοι της Κηφισιάς

π.χ. μπορούν να μην κατεβαίνουν παρά πολύ σπάνια στην Αθήνα. Το κέντρο όμως της Αθήνας δεν είχε άλλη ζωή. Τώρα έχει. Το κέντρο αναβαθμίζεται και ως χώρος κατοικίας τώρα πια, μετά από μια περίοδο στη διάρκεια της οποίας η κατοικία στο κέντρο υποβαθμιζόταν συνέχεια. Η Αθήνα, τώρα και χάρις στις συγκοινωνίες της, είναι μια πιο ενοποιημένη πόλη.

Το ενδιαφέρον σας για την Ελλάδα θα παραμείνει ζωντανό;

Κοιτάξτε, η Ελλάδα για μένα και τη γυναίκα μου είναι μια χώρα που έχει συνδεθεί με τις πρώτες ερευνητικές εμπειρίες μας, αλλά και με τα νιάτα μας και σημαντικές ανθρώπινες στιγμές. Στην Ελλάδα π.χ. γεννήθηκε το πρώτο μας παιδί. Είναι μια χώρα που έχουμε δεθεί μαζί της. Όταν δουλέψαμε στη δημιουργία του Άτλαντα στη δεκαετία του '60, στο νεοσύστατο τότε Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών Αθηνών με τον Περισιτιάνη, ήμασταν πολύ νέοι και ήταν μεγάλη εμπειρία για μας και μεγάλη τύχη να μας δοθεί η ευκαιρία να δουλέψουμε έχοντας πολλούς ανθρώπους και μέσα στη διάθεσή μας. Ύστερα, το έχω ξαναπει, η Ελλάδα αποτελεί ένα κοινωνιολογικό εργαστήριο. Ο κοινωνικός μετασχηματισμός εδώ ήταν τόσο γρήγορος που μπορούσες να δεις και να μελετήσεις μέσα σε δύο ή τρεις δεκαετίες αυτά που στη Γαλλία, για παράδειγμα, έγιναν σε πάνω από έναν αιώνα. Με την έννοια αυτήν, ήταν και είναι πάντα ένας πολύ ενδιαφέρον χώρος έρευνας.

Σας ευχαριστώ.